

HANDLEIDING VOOR ANNOTATIE VAN EEN OUDHEIDKUNDIG WERKSTUK

INLEIDING

Een wetenschappelijke tekst bestaat uit een aantal onderling samenhangende, controleerbare beweringen. De onderlinge samenhang wordt vooral nagestreefd door uit te gaan van een duidelijk omschreven probleemstelling, maar dat is hier niet aan de orde: hier gaat het om de controleerbaarheid van de beweringen. Die controleerbaarheid wordt gegarandeerd doordat de schrijver de lezer meedeelt waarop hij zich baseert en zodoende in staat stelt na te gaan waar hij zijn informatie vandaan heeft. Zo'n mededeling heeft de vorm van een verwijzing naar antieke bronnen en/of moderne literatuur. Twee vragen komen in deze handleiding aan de orde. (1) Welke informatie moet ik verantwoorden? (2) Hoe geef ik mijn verwijzingen vorm?

WELKE INFORMATIE MOET IK VERANTWOORDEN?

Algemene regels zijn hier moeilijk te geven. Algemeen bekende en aanvaarde gegevens behoeft men niet te verantwoorden. Maar welke gegevens mag je algemeen *bekend* veronderstellen? Dat is vanzelfsprekend afhankelijk van het publiek waarvoor je schrijft. Bij werkstukken en scripties die je in het kader van een academische studie vervaardigt, mag je ervan uitgaan dat de lezers – je medestudenten en je docent – over een redelijke overzichtskennis van de oude geschiedenis en de antieke cultuur beschikken. Zo kan in werkstukken op het gebied van de oude geschiedenis verantwoording van beweringen van feitelijke aard die in het handboek voor de basis cursus zijn te vinden, achterwege blijven. De mededeling dat Octavianus de slag bij Actium won, zal dus over het algemeen niet vergezeld hoeven te gaan van een verwijzing naar bronnen en/of literatuur, en *mutatis mutandis* geldt hetzelfde voor de mededeling dat Vergilius de *Aeneis* schreef.

Houd er wel rekening mee dat algemeen *aanvaarde* gegevens over de oudheid vrij schaars zijn. Een mededeling dat Aristoteles de *Athēnaiōn politeia* (*Constitutie van Athene*) schreef, zal wél vergezeld moeten gaan van een verwijzing, omdat er nogal wat geleerden zijn die menen dat dit geschrift van de hand van een leerling van Aristoteles is. En de mededeling dat Nero in 67 de provincie Achaëa vrijheid en vrijstelling van belastingen verleende, zal wél moeten worden verantwoord, omdat sommige geleerden denken dat de verlening van deze privileges in 66 plaatsvond. Overigens zijn deze mededelingen ook niet in het handboek voor de basis cursus Oude Geschiedenis te vinden.

Het spreekt vanzelf dat je verklaringen en interpretaties die je aan moderne literatuur ontleent, verantwoordt door naar die literatuur te verwijzen. Dat betekent dat parafrazen van andermans opvattingen *altijd* vergezeld dienen te gaan van een verwijzing, en hetzelfde geldt vanzelfsprekend voor letterlijke citaten. Houd er verder rekening mee dat het onder oudhistorici wordt gewaardeerd als je je mededelingen verantwoordt door behalve naar een moderne titel ook naar de relevante antieke bron(nen) te verwijzen. Bijvoorbeeld:

Zie voor Solons *seisachtheia* [Arist.], *Ath.* 6 en 12.4; Plu., *Sol.* 15; vgl. Connor 1986, 42-45.

De afkortingen in deze verwijzing zullen je misschien weinig zeggen, maar dat probleem wordt aangepakt in de volgende paragraaf. Tenslotte nog dit: verwijzingen naar leerboeken als De

Blois & Van der Spek zijn in het kader van een academisch werkstuk niet geoorloofd. Je wordt geacht gebruik te maken van en te verwijzen naar het zwaardere werk: grote naslagwerken als de *Cambridge Ancient History* bijvoorbeeld, of meer gespecialiseerde artikelen en monografieën.

HOE GEEF IK MIJN VERWIJZINGEN VORM?

Om te beginnen moeten we een onderscheid maken tussen verwijzingen naar moderne wetenschappelijke literatuur en verwijzingen naar antieke bronnen. We beginnen met de moderne wetenschappelijke literatuur.

VERWIJZINGEN NAAR MODERNE WETENSCHAPPELIJKE LITERATUUR

Als je op alle details van de vormgeving van verwijzingen naar moderne wetenschappelijke literatuur let, zijn er zoveel verwijzingsystemen als er wetenschappelijke publicisten zijn. Toch zijn er twee hoofdtypen te onderscheiden, het *traditionele systeem* en het *naam/jaartal-systeem*. Het naam/jaartal-systeem, dat de charme van de eenvoud heeft, geniet de voorkeur, maar ook voor verwijzingen volgens het traditionele systeem geven we hieronder de basisregels; voor uitvoeriger informatie over het traditionele systeem raadplege men een recente druk van P. de Buck e.a., *Zoeken en schrijven. Handleiding voor het maken van een historisch werkstuk*. Bij beide systemen kun je onderscheid maken tussen drie publicatievormen: boeken, artikelen in wetenschappelijke tijdschriften en artikelen in bundels.

Het traditionele systeem

Werk je volgens dit systeem, dan moet je je verwijzingen altijd onderbrengen in voetnoten; eindnoten bemoeilijken de consultatie en zijn in het tijdperk van tekstverwerking een hinderlijk anachronisme geworden. We gaan achtereenvolgens na hoe je verwijst naar boeken, tijdschriftartikelen en artikelen in bundels.

a. Boeken

Volledige bibliografische gegevens in de literatuurlijst én in de eerste voetnoot bij het werkstuk waarin je naar de desbetreffende titel verwijst.

In de literatuurlijst: achternaam van de auteur van het boek, komma, gevolgd door de voorletter(s), komma; volledige titel (*gecursiveerd*); plaats en jaar van verschijning tussen haakjes, punt. Voorbeeld:

Just, R., *Women in Athenian law and life* (London/New York 1989).

In de eerste voetnoot waarin naar het boek wordt verwezen: voorletter(s) en achternaam van de auteur van het boek, komma; volledige titel (*gecursiveerd*); plaats en jaar van verschijning tussen haakjes; en het nummer/de nummers van de pagina('s) waarop de informatie staat waarnaar je verwijst. Voorbeeld:

R. Just, *Women in Athenian law and life* (London/New York 1989) 77-79.

In volgende verwijzingen naar hetzelfde boek kun je dan volstaan met de achternaam van de auteur, komma; een verkorte titel (*gecursiveerd*), komma; en het nummer/de nummers van de pagina('s) waarop de informatie staat waarnaar je verwijst. Voorbeeld:

Just, *Women*, 117.

b. Tijdschriftartikelen

Volledige bibliografische gegevens in de literatuurlijst én in de eerste voetnoot bij het werkstuk waarin je naar de desbetreffende titel verwijst.

In de literatuurlijst: naam van de auteur van het artikel, komma, gevolgd door voorletter(s), komma; de titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens, komma; de naam van het tijdschrift (*gecursiveerd*), gevolgd door het jaargangnummer; het jaartal van verschijning (tussen haakjes); en de nummers van de pagina's waar je het artikel kunt vinden, punt. Voorbeeld:

Van Hooff, A.J.L., 'De Zonneburgers van Aristonikos', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 176-210.

In de eerste voetnoot waarin je naar het desbetreffende artikel verwijst: voorletters en achternaam van de auteur van het artikel, komma; de titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens, komma; de naam van het tijdschrift (*gecursiveerd*), gevolgd door het jaargangnummer; het jaartal van verschijning (tussen haakjes); de nummers van de pagina's waar je het artikel kunt vinden, komma; 'aldaar' gevolgd door het nummer/de nummers van de pagina('s) waarop de informatie staat waarnaar je verwijst. Voorbeeld:

A.J.L van Hooff, 'De Zonneburgers van Aristonikos', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977) 176-210, aldaar 203.

In volgende verwijzingen kun je dan volstaan met de achternaam van de auteur, komma; een verkorte titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens, komma; het nummer/de nummers van de pagina('s) waarop de informatie staat waarnaar je verwijst. Voorbeeld:

Van Hooff, 'Aristonikos', 206.

c. Artikelen in bundels

Volledige bibliografische gegevens in de literatuurlijst én in de eerste voetnoot bij het werkstuk waarin je naar de desbetreffende titel verwijst.

In de literatuurlijst: naam van de auteur van het artikel, komma, gevolgd door voorletter(s), komma; de titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens, komma; 'in', gevolgd door een dubbele punt; de voorletter(s) en naam van de redacteur van de bundel, gevolgd door de toevoeging 'red.', 'ed.' of 'Hrsg.' of iets dergelijks, komma; de titel van de bundel (*gecursiveerd*); plaats en jaar van verschijning (tussen haakjes); de nummers van de pagina's waar je het artikel kunt vinden, punt. Dus:

Rawson, E., 'Roman rulers and the philosophic adviser', in: M. Griffin/J. Barnes ed., *Philosophia Togata. Essays on philosophy and Roman society* (Oxford 1989) 233-257.

In de eerste voetnoot waarin je naar het desbetreffende artikel verwijst: voorletters en achternaam van de auteur van het artikel, komma; de titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens, komma; 'in' gevolgd door een dubbele punt; de voorletter(s) en naam van de redacteur van de bundel, gevolgd door de toevoeging 'red.', 'ed.' of 'Hrsg.' of iets dergelijks, komma; de titel van de bundel (*gecursiveerd*); plaats en jaar van verschijning (tussen haakjes); de nummers van de pagina's waar je het artikel kunt vinden, komma; 'aldaar' gevolgd door het

nummer/de nummers van de pagina('s) waarop de informatie staat waarnaar je verwijst. Voorbeeld:

E. Rawson, 'Roman rulers and the philosophic adviser', in: M. Griffin/J. Barnes ed., *Philosophia Togata. Essays on philosophy and Roman society* (Oxford 1989) 233-257, aldaar 236.

Bij volgende verwijzingen kun je je dan beperken tot: naam van de auteur van het artikel, komma; verkorte titel tussen enkele aanhalingstekens, komma; het nummer/de nummers van de pagina('s) waarop de informatie staat waarnaar je verwijst. Voorbeeld:

Rawson, 'Philosophic adviser', 251.

Het naam/jaartal-systeem

Werk je volgens dit systeem, dan *kun* je je verwijzingen eventueel onderbrengen in de tekst zelf (tussen haakjes). Doe dit in de regel alleen, als de omvang van je verwijzing zich tot één titel beperkt: zeven titels tussen haakjes zijn hinderlijk voor de lezer. Breng omvangrijker verwijzingen dus onder in voetnoten. Nogmaals: *eindnoten* bemoeilijken de consultatie en zijn in het tijdperk van tekstverwerking een hinderlijk anachronisme geworden. We gaan achtereenvolgens na hoe je volgens dit systeem verwijst naar boeken, tijdschriftartikelen en artikelen in bundels.

a. Boeken

Volledige bibliografische gegevens worden uitsluitend in de literatuurlijst vermeld: auteursnaam, komma, voorletter(s), gevolgd door het jaartal van verschijning, komma; volledige titel (*gecursiveerd*), komma; plaats van verschijning, punt. Voorbeeld:

Just, R. 1989, *Women in Athenian law and life*, London/New York.

In de verwijzingen uitsluitend de achternaam van de auteur, het jaartal van verschijning, gevolgd door een komma en het paginanummer. Dus:

Just 1989, 77-79.

b. Tijdschriftartikelen

Volledige bibliografische gegevens worden alleen in de literatuurlijst vermeld: auteursnaam, komma, voorletter(s), gevolgd door het jaar van verschijning van het artikel, komma; de titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens, komma; de naam van het tijdschrift (*gecursiveerd*), het jaargangnummer, komma; de nummers van de pagina's waar je het artikel kunt vinden, punt. Voorbeeld:

Van Hooff, A.J.L. 1977, 'De Zonneburgers van Aristonikos', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90, 176-210.

In de noten kun je dan volstaan met de achternaam van de auteur, gevolgd door het jaar van verschijning van het artikel, een komma en het paginanummer. Dus:

Van Hooff 1977, 203.

c. Artikelen in bundels

Volledige bibliografische gegevens worden alleen in de literatuurlijst vermeld: naam van de auteur, komma, voorletter(s), gevolgd door het jaartal van verschijning van de bundel, komma; de titel van het artikel tussen enkele aanhalingstekens, komma; het woordje 'in', gevolgd door een dubbele punt; de naam van de redacteur van de bundel met voorletter(s), gevolgd door de toevoeging '(red.)', '(ed.)' of '(Hrsg.)' of iets dergelijks, komma; de titel van de bundel (*gecursiveerd*), komma; plaats van verschijning, komma; de nummers van de pagina's waar je het artikel kunt vinden, punt. Dus:

Rawson, E. 1989, 'Roman rulers and the philosophic adviser', in: M. Griffin/J. Barnes (ed.), *Philosophia Togata. Essays on philosophy and Roman society*, Oxford, 233-257.

In de noten kun je dan volstaan met de naam van de auteur zonder voorletter(s), gevolgd door het jaartal van verschijning van de bundel, een komma en het paginanummer. Dus:

Rawson 1989, 236.

N.B.1. Voor welk van de twee systemen je ook kiest, het werkstuk moet *altijd* een volledige, alfabetisch geordende opgave van de moderne wetenschappelijke literatuur omvatten met volledige bibliografische gegevens. Let erop dat er een klein, maar wezenlijk verschil is tussen een literatuurlijst volgens het traditionele systeem en een literatuurlijst volgens het naam/jaartal-systeem: in het eerste geval wordt het jaartal van verschijning achter de titel van het boek of de bundel (in deze gevallen samen met de plaats van verschijning) of het jaargangnummer van het tijdschrift vermeld, in het tweede geval direct na de auteursnaam. Dit laatste is vanzelfsprekend bedoeld om het de lezer gemakkelijker te maken in één oogopslag te zien welke publicaties schuil gaan achter aanduidingen in de verwijzingen als Rawson 1989 of Van Hooff 1977. Voor welk systeem je ook kiest, het verdient aanbeveling in de literatuuropgave de voorletters van de auteurs achter de namen te zetten.

N.B.2. Sluit in de literatuurlijst iedere titel af met een punt.

N.B.3. Zeker bij uitvoeriger werkstukken met forse bibliografieën loont het de moeite voor tijdschrifttitels afkortingen te hanteren. Gebruik in dit geval de afkortingen, zoals gehanteerd in *de* bibliografie voor publicaties over Grieks-Romeinse taal- en letterkunde, archeologie, geschiedenis enzovoort, de *Année Philologique*. In iedere jaargang is voorin een lijst van dergelijke afkortingen opgenomen. Raadpleeg deze lijst ook, wanneer je afkortingen van tijdschrifttitels in de noten bij geraadpleegde literatuur niet begrijpt en je het artikel waarnaar wordt verwezen, wilt opzoeken. Er is van de *Année Philologique* ook een (beperkte) digitale versie voor de periode 1924-2007: <http://www.annee-philologique.com/aph/> (toegankelijk via de website van de bibliotheek van de VU, onder e-resources). Onder 'overige criteria' kun je daar zoeken op (afkortingen van) tijdschrifttitels.

Een hoofdstuk apart: verwijzingen naar elektronische publicaties

Veel materiaal wordt tegenwoordig elektronisch aangeboden. Gaat het om materiaal dat ook in druk bestaat, dan moet je *altijd* volgens de hierboven gegeven regels verwijzen naar de gedrukte versie. De bibliografische gegevens van die gedrukte versie zijn, inclusief de paginering, in de regel terug te vinden in de elektronische versie.

Verwijzingen naar websites om je beweringen te verantwoorden, genieten *niet* de voorkeur. Het web is een uitstekend hulpmiddel om snel meer of minder diepgaande informatie te vergaren, maar de betere sites bevatten meestal op hun beurt weer verwijzingen naar gedrukte informatie; verwijzingen naar die gedrukte informatie genieten dan de voorkeur. Toch kan het voorkomen dat informatie alléén op het web is te vinden. Er zijn bijvoorbeeld tijdschriften die uitsluitend elektronisch worden gepubliceerd, en antieke bronnen waarvan de meest recente en/of betrouwbaarste uitgave alleen als webpublicatie bestaat. Het is daarom nodig óók te weten hoe je naar webpagina's verwijst c.q. hoe je ze in je bibliografie opneemt.

In de bibliografie: naam van de auteur (gevolgd door een komma en de voorletters) of van de organisatie verantwoordelijk voor de inhoud, komma; het jaar van de meest recente update van de webpagina of het copyright-jaar, komma, titel van de webpagina *gecursiveerd*, komma; titel van de website, komma; 'geraadpleegd' gevolgd door de datum waarop je de pagina hebt geraadpleegd, komma; de URL tussen < >. Voorbeeld:

Atsma, A., 2000-2007, *Britomartis: Greek goddess of hunting and nets; mythology: Dictynna, Diktynna*, Theoi Greek Mythology, Exploring Mythology and the Greek Gods in Classical Literature and Art, geraadpleegd 31 augustus 2007, <<http://www.theoi.com/Georgikos/Britomartis.html>>.

of:

Hanson, A.E., 2000, *Hippocrates: The "Greek Miracle" in Medicine*, *Medicina Antiqua*, geraadpleegd 31 augustus 2007, <<http://www.medicinaantiqua.org.uk/Medant/hippint.htm>>.

of:

De Ley, H. 2007. *Filosofie in de Hellenistische periode: Epikouros en de Stoa*, Antieke Wijsbegeerte: van Thales tot Augustinus. Een syllabus, geraadpleegd 1 september 2007, <<http://www.flwi.ugent.be/cie/1ba/epikouros%20&%20stoa.html>>.

In de voetnoten kun je in dit geval volstaan met auteursnaam gevolgd door jaartal. Voorbeeld:

Atsma 2000-2007.

of:

Hanson 2000.

of:

De Ley 2007.

Bij grote pagina's kan het dienstig te zijn de lezer te helpen door een vermelding van een paragraaf (afgekort: 'par') of van een tussenkopje op de pagina aan je verwijzing toe te voegen.

Literaire bronnen

Een opmerking over vertalingen vooraf. De meeste Griekse en Latijnse literaire teksten zijn beschikbaar in de Loeb Classical Library (met Engelse spiegelvertaling) en de Collection Budé (met Franse spiegelvertaling en veelal uitvoerige noten). Vooral bij het gebruiken van de vertalingen in de Loeb-deeltjes dient men zich te realiseren dat deze vaak nogal gedateerd (eerste helft van de twintigste eeuw) zijn. Dat hoeft niets te zeggen over de kwaliteit van de vertaling, maar betekent wel dat je rekening dient te houden met een nogal archaisch Engels. Veel is ook vertaald in de Penguin Classics en, in het Nederlands, in de Baskerville-serie van Querido en in de reeks Ambo Klassiek. Het voordeel van de Loeb Classical Library en van de Collection Budé is vanzelfsprekend dat je naast een vertaling ook voortdurend een Latijnse of Griekse tekst tot je beschikking hebt; zeker als je bezig bent met een stuk moderne literatuur waarin het nodige onvertaalde Grieks en/of Latijn voorkomt, kan dat erg handig zijn.

Naar werken van Griekse en Romeinse auteurs verwijzen we in de meeste gevallen met de naam van de auteur, gevolgd door een komma; de titel van het werk (*gecursiveerd*); en een aanduiding van de passage uit het werk waarop de verwijzing betrekking heeft. Vermelding van de titel kan vanzelfsprekend achterwege blijven, wanneer het een auteur betreft van wie slechts één werk is overgeleverd.

Titels van werken van zowel Griekse als Latijnse auteurs worden in de regel in het Latijn weergegeven. Zowel voor de naam van de auteur als voor de titel van het werk worden veelal afkortingen gebruikt. Internationaal gangbaar zijn de afkortingen, zoals gehanteerd in de derde editie van de *Oxford Classical Dictionary* (*OCD*³), het *Greek-English Lexicon* van Liddell & Scott (LSJ – Op <http://www.stoa.org/abbreviations.html> zijn de afkortingen uit een oudere editie van dit woordenboek te vinden) en de *Oxford Latin Dictionary* (*OLD*) Wees consequent in de afkortingen die je gebruikt, dat wil zeggen: (1) gebruik voor dezelfde auteurs en dezelfde werken altijd dezelfde afkortingen; (2) ontleen die afkortingen aan één bron (gebruik dus niet voor bij voorbeeld Griekse auteurs en hun werken zowel afkortingen uit Liddell & Scott als afkortingen uit de derde editie van de *OCD*). Voor werkstukken zal het in de regel het eenvoudigst zijn de afkortingen uit de *OCD* te gebruiken, die ook veelal wat gebruiksvriendelijker zijn dan de afkortingen bij LSJ en de *OLD*.

Voor verwijzingen naar bepaalde passages uit het werk van antieke auteurs bestaan gebruiken, die per auteur en per werk verschillen. Meestal wordt verwezen naar een voor het werk van de desbetreffende auteur algemeen gangbare indeling in boeken, hoofdstukken (*capita*) en paragrafen; soms (daarnaast of in plaats daarvan) naar de paginering plus eventuele onderverdelingen van een (veelal oudere) standaardeditie.

Het spreekt vanzelf dat je de lijsten met gebruikte afkortingen uit de hiervoor vermelde naslagwerken en lexica ook kunt gebruiken om afkortingen uit geraadpleegde literatuur waar je geen raad mee weet, te 'kraken'. Let er daarbij op dat in tijdschriften en boeken meestal wel wordt aangegeven welke afkortingen in dat tijdschrift of dat boek worden gebruikt of aan welke bron die afkortingen zijn ontleend.

Enkele voorbeelden

Je wilt verwijzen naar het 36ste hoofdstuk van het leven van Tiberius van de hand van de keizerbiograaf Suetonius. Suetonius is een Latijnse auteur. In de *Oxford Latin Dictionary* vinden we zijn naam afgekort als Suet.; de levensbeschrijving van Tiberius als *Tib.* De bedoelde verwijzing luidt dus:

Suet., *Tib.* 36.

De *Oxford Classical Dictionary* gebruikt in dit geval dezelfde afkorting.

Je wilt verwijzen naar boek 4, paragraaf 597 van het werk van de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus over de Joodse opstand van 66-70 n.Chr. Josephus schreef in het Grieks. Bij Liddell & Scott vinden we zijn naam afgekort als J.; het werk over de Joodse opstand (Latijnse titel: *Bellum Judaicum*) als *BJ.* De bedoelde verwijzing luidt dus:

J., *BJ* 4.597.

De afkorting in de *OCD* is inderdaad wat gebruiksvriendelijker:

Joseph., *BJ* 4.597.

Je wilt verwijzen naar boek 47, caput 15, paragraaf 4 van de *Romeinse Geschiedenis* van Cassius Dio. Van deze Griekse auteur uit de keizertijd is slechts één werk bewaard gebleven; we kunnen dan ook volstaan met de afgekorte auteursnaam. Bij Liddell & Scott vinden we de afkorting D.C. De bedoelde verwijzing luidt dus:

D.C. 47.15.4.

Opnieuw is de afkorting in de *OCD* wat eenvoudiger te doorzien:

Cass. Dio 47.15.4.

Je wilt verwijzen naar een passage uit de *Politieke voorschriften* van Plutarchus. Dit geschriftje maakt deel uit van het omvangrijke essayistische werk van deze Griekse auteur uit de keizertijd, dat doorgaans wordt aangeduid met de verzamelnaam *Moralia*. Naar deze geschriften wordt verwezen volgens de paginering van een oudere editie (onderverdeeld in met letters aangeduide passages), die in alle recentere edities in de kantlijn wordt aangegeven. De afkorting bij Liddell & Scott voor Plutarchus is Plu.; voor de *Moralia Mor.* Een verwijzing naar dit geschrift zou er dus als volgt kunnen uitzien:

Plu., *Mor.* 808d-e.

De *OCD* heeft hier:

Plut., *Mor.* 808d-e

In dit geval kan het overigens handig zijn de lezer te laten weten op wélk geschrift uit de *Moralia* je verwijzing betrekking heeft. De Latijnse titel van de *Politieke voorschriften* luidt *Praecepta gerendae reipublicae*. Liddell & Scott geeft geen afkorting. Dus:

Plu., *Praecepta gerendae reipublicae*, *Mor.* 808d-e.

De *OCD* geeft wel een afkorting van de titel van het tractaat:

Plut., *Praec. ger. reip.*, *Mor.* 808d-e.

Je wilt verwijzen naar het tweede hoofdstuk van het vierde boek van Artemidorus' *Oneirocritica*. Aangezien Artemidorus een Griekse auteur is, zoeken we de afkorting op in

Liddell & Scott: Artem. Omdat van deze Artemidorus slechts één werk bewaard is gebleven, kunnen we volstaan met de afgekorte auteursnaam. De bedoelde verwijzing luidt dus:

Artem. 4.2.

De *OCD* geeft dezelfde afkorting.

Maar het tweede caput van boek 4 beslaat in de editie van Pack bijna vijf bladzijden. In een dergelijk geval zul je dus in de moderne literatuur vaak een verwijzing naar pagina- en regelnummer in de meest recente editie, die van Roger Pack (Leipzig 1964), vinden, bijvoorbeeld:

Artem. 4.2 (243,4-12 Pack).

Je wilt verwijzen naar boek 2, caput 41, paragraaf 1 van Thucydides' *Geschiedenis van de Peloponnesische oorlog*. Aangezien dit het enige werk van Thucydides is, kunnen we volstaan met een vermelding van de auteur. De afkorting bij Liddell & Scott is Th. De verwijzing luidt dus:

Th. 2.41.1.

En de *OCD*:

Thuc. 2.41.1

Je wilt verwijzen naar caput 41, paragraaf 1 van de *Athēnaiōn Politeia, De Atheense constitutie*, een geschrift dat wordt toegeschreven aan Aristoteles, bij Liddell & Scott afgekort als Arist. (te onderscheiden van bij voorbeeld Ar. = Aristophanes). Aangezien deze toeschrijving op z'n zachtst gezegd omstreden is, zetten we auteursnaam tussen vierkante haken: []. De Latijnse titel van dit geschrift luidt *Atheniensium Respublica*, afgekort *Ath.* De bedoelde verwijzing luidt dus:

[Arist.], *Ath.* 41.1.

De *OCD* neemt hier de oorspronkelijke Griekse titel als basis voor de afkorting:

[Arist.], *Ath. Pol.* 41.1.

Je wilt verwijzen naar de verhandeling *Over het voorspellen van de toekomst in de slaap* van de hand van Aristoteles. De Latijnse titel van deze verhandeling – die deel uitmaakt van de kleine biologische werken van de grote filosoof die meestal met de Latijnse verzameltitlel *Parva naturalia* worden aangeduid – is *De divinatione per somnia*, door Liddell & Scott afgekort als *Div. Somn.* Naar werken van Aristoteles wordt in de regel verwezen met behulp van de nummering van de pagina's, kolommen (a en b) en regels van de Aristoteles-editie van Bekker uit 1831; deze wordt in alle latere edities in de marge aangegeven. De bedoelde verwijzing luidt dus bijvoorbeeld:

Arist., *Div. Somn.* 463b12-32.

De *OCD* heeft in dit geval dezelfde afkorting.

Je wilt verwijzen naar boek 14, caput 5, paragraaf 7 van de *Wereldgeschiedenis (Bibliotheca)* van Diodorus Siculus (bij Liddell & Scott afgekort als D.S., auteur van slechts één werk). De bedoelde verwijzing luidt:

D.S. 14.5.7.

De *OCD* geeft:

Diod. Sic. 14.5.7.

Je wilt verwijzen naar boek 4, caput 51 van het gedeelte van de *Romeinse geschiedenis* van Appianus dat handelt over de burgeroorlogen: *Bella civilia* in het Latijn. De naam van de

Griekstalige geschiedschrijver Appianus wordt bij Liddell & Scott afgekort als App.; de afkorting voor *Bella civilia* is BC. De bedoelde afkorting luidt:

App., BC 4.51.

De *OCD* heeft in dit geval:

App., *B. Civ.* 4.51.

Je wilt verwijzen naar een passage uit de *Aeneis* van Vergilius. Auteur en titel worden in de *OCD* afgekort als respectievelijk Verg. en *Aen.* De *Aeneis* is onderverdeeld in twaalf boeken; ieder boek telt rond de 800 versregels. Een verwijzing zou kunnen luiden:

Verg., *Aen.* 12.634.

De *OLD* geeft hier:

Verg., *A.* 12.634.

Je wilt verwijzen naar een regel uit een van de *Oden* van Horatius, door de dichter gepubliceerd in vier boeken, elk bestaand uit meerdere gedichten. De door de *OCD* gegeven afkortingen zijn respectievelijk Hor. en *Carm.* (voor *Carmina*, ‘Liederen’). Je vermeldt achtereenvolgens het nummer van het boek, het nummer van de desbetreffende ode binnen dat boek, en de versregel(s). Een verwijzing zou dus kunnen luiden:

Hor., *Carm.* 4.15.4-12.

In de *OCD* vind je dezelfde afkorting.

N.B. 1. Een addertje onder het gras. Het is in het Engels (en in andere moderne talen, maar die laten we hier maar even buiten beschouwing) niet ongebruikelijk om de namen van Griekse en Latijnse auteurs te verengelsen (of te verfransen, verduitsen enzovoort): ‘Aristotle’ voor ‘Aristoteles’, ‘Homer’ voor Homerus, ‘Livy’ voor Livius, ‘Lucian’ voor Lucianus enzovoort. Vooral de *OCD* heeft er een handje van om zulke verengelste namen als afkortingen te gebruiken, en dat is in een Nederlandstalig werkstuk natuurlijk geen gezicht. In zo’n geval dus toch maar liever Liv. (zoals in de *OLD*) voor Livius en Luc. (afkorting in het Revised Supplement van LSJ) voor Lucianus.

N.B. 2. Let erop dat een voetnoot altijd moet worden afgesloten met een punt.

N.B. 3 Verwijs *nooit* naar de paginering van een moderne editie of vertaling, als dit niet de standaardeditie is (zoals Pack in het geval van Artemidorus) en als er geen noodzaak bestaat om je verwijzing zo in te kleden (bijvoorbeeld doordat, zoals in het geval van Artemidorus, de capita veelal aan de lange kant zijn). Het voordeel van de standaardisering van verwijzingen naar antieke auteurs is dat je niet dezelfde editie of vertaling ter hand hoeft te nemen als de schrijver van een artikel of boek om toch diens verwijzingen te kunnen controleren. Dat voordeel gaat onherroepelijk teloor bij huiveringwekkende verwijzingen als:

Plutarch, *Precepts of statecraft*, ed. H.N. Fowler, Loeb Classical Library, Volume X, London/Cambridge, Mass. 1936, 210v.

Documenten: inscripties en papyri

Voor verwijzingen naar dergelijke documenten wordt een acabadabra gebruikt dat ook ervaren oudheidkundigen vaak tot het raadplegen van lijsten met afkortingen noopt. Het is goed het volgende te weten.

Naar inscripties en papyri wordt veelal verwezen met: (1) de (vaak afgekorte) titel van een verzameling waarin het desbetreffende document is opgenomen; (2) het nummer van het document in de desbetreffende verzameling; en (3) een aanduiding van de regels (eventueel ook de kolommen) van het document waarnaar wordt verwezen.

Inscripties

Latijnse inscripties zijn en worden bijeengebracht in het *Corpus Inscriptionum Latinarum*, afgekort *CIL*. Vaak zie je ook verwijzingen naar documenten zoals gepubliceerd in recentere uitgaven, bij voorbeeld *ILS (Inscriptiones Latinae Selectae)* of *ILLRP (Inscriptiones Latinae liberae rei publicae)*, een verzameling van de inscripties uit de republikeinse periode).

Voor Griekse inscripties bestaat niet één omvattend corpus. De *Inscriptiones Graecae (IG)* omvat alleen inscripties uit Europa. Voor Klein-Azië, Syrië enz. zijn wij aangewezen op andere verzamelingen. Van belang zijn ondermeer *Tituli Asiae Minoris (TAM)* en de serie *Inschriften der griechischen Städte in Klein Asien (IK)*. Belangrijke en nuttige bloemlezingen zijn onder andere de derde druk van Dittenbergers *Sylloge Inscriptionum Graecarum (SIG³)* en de *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes (IGR of IGRR)*. Van nieuwe publicaties op het terrein van de Griekse epigrafie (epigrafie = de bestudering van inscripties) wordt melding gemaakt in het jaarlijks verschijnende *Supplementum Epigraphicum Graecum (SEG)*. Voorin elk deel is een lijst van binnen de Griekse epigrafie gangbare afkortingen voor publicaties te vinden. Deze lijst tref je ook aan op de website van het *SEG*:
<http://www.history.leidenuniv.nl/seg>.

Zie voor meer informatie over Griekse en Latijnse epigrafie de *Introduction to Greek and Latin epigraphy: an absolute beginners' guide* van de Groningse hoogleraar Oude geschiedenis Onno van Nijf op het internet: <http://odur.let.rug.nl/~vannijf/epigraphy1.htm>.

Papyri

Papyri worden uitgegeven in een groot aantal series en afzonderlijke publicaties, zoals de *Oxyrhynchus Papyri (P.Oxy.)*. Een bekende selectie documentaire papyri, met Engelse spiegelvertaling, is A.S. Hunt/C.C. Edgar (eds), *Select Papyri*. With an English translation by A.S./ Hunt and C.C. Edgar, London/Cambridge, Massachusetts 1932-1934 (two volumes); aardig is ook J. Hengstl (Hrsgb.), *Griechische Papyri aus Aegypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens. Griechisch-Deutsch*, München 1978. Zie voor de in de papyrologie gangbare afkortingen de volgende website: John F. Oates, Roger S. Bagnall, Sarah J. Clackson, Alexandra A. O'Brien, Joshua D. Sosin, Terry G. Wilfong, and Klaas A. Worp, *Checklist of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets*:
<http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist.html>>.

Er zijn ook bundels met vertaalde bronnen, waaronder veelal de nodige inscripties en papyri, in omloop. Nuttig zijn bijvoorbeeld: H. Freis, *Historische Inschriften zur römischen Kaiserzeit: von Augustus bis Konstantin* (Darmstadt 1984; 1994²); B. Levick, *The government of the Roman empire: a sourcebook* (London/Sydney 1985). Zie verder *Het gereedschap van de oudheidkundige*.

Juridische bronnen

Niet onvermeld mag blijven de uitgave van de Latijnse tekst met Nederlandse spiegelvertaling van de grote codificatie van het Romeinse recht, het *Corpus Iuris Civilis*, door J.E. Spruit e.a. (red.), *Corpus iuris civilis. Tekst en vertaling*, Zutphen/Den Haag 1993-). De inmiddels verschenen delen 2 t/m 6 bevatten de *Digesta* (afkorting: *Dig.*) in 50 boeken, grotendeels het werk van de Severische juristen Paulus, Papinianus en Ulpianus.